

Działalność instytucji wydawniczych

na rzecz oświaty i edukacji
w XIX i początkach XX wieku

pod redakcją Iwonny Michalskiej
i Grzegorza Michalskiego

Działalność instytucji wydawniczych

na rzecz oświaty i edukacji
w XIX i początkach XX wieku

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Działalność instytucji wydawniczych

na rzecz oświaty i edukacji
w XIX i początkach XX wieku

pod redakcją Iwonny Michalskiej
i Grzegorza Michalskiego

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

Iwonna Michalska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii, Pracownia Historii Oświaty, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

Grzegorz Michalski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT

Władysława Szulakiewicz

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Danuta Bąk

SKŁAD I ŁAMANIE

Oficyna Wydawnicza Edytor.org

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06467.14.0.K

ISBN (wersja papierowa) 978-83-7969-144-9
ISBN (ebook) 978-83-7969-693-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Wstęp.....	7
------------	---

Część pierwsza

Wkład w realizację idei oświatowych

Magdalena Kwiatkowska – <i>Rynek – polityka – edukacja. Wydawcy profesjonalni w Królestwie Polskim wobec programów upowszechniania i popularyzacji wiedzy na przełomie XIX i XX wieku</i>	13
Wiesław Jamrożek – <i>Działalność wydawnicza polskiej socjalnej demokracji w Galicji – konteksty edukacyjne</i>	29
Eleonora Sapia-Drewniak – <i>Wkład oficyny wydawniczej Karola Miarki (młodszeo) w rozwój ruchu polskiego na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX stulecia</i>	39
Aneta Bołdyrew – <i>Działalność wydawnictwa M. Arcta na rzecz popularyzowania wiedzy na początku XX w. na przykładzie serii „Książki dla Wszystkich” i „Biblioteczka Dzieł Społeczno-Ekonomicznych”</i>	47

Część druga

Wspomaganie kształcenia i udział w doskonaleniu pracy szkoły

Jan Ryś – <i>Wkład krakowskich oficyn wydawniczych w rozwój staropolskiej literatury pedagogicznej</i>	61
Magdalena Dąbrowska – <i>Problematyka pedagogiczna w kręgu zainteresowań wydawców rosyjskich przełomu XVIII i XIX wieku („okres nowikowowski” – „okres karamzinowski”)</i>	73
Kamil Śmiechowski – <i>Łódzkie inicjatywy wydawnicze w opinii prasy lokalnej na przełomie XIX i XX wieku</i>	87
Nella Stolińska-Pobralaska – <i>Publikacje edukacyjne wydawnictwa Ludwika Fiszera do I wojny światowej</i>	99
Joanna Sosnowska – <i>Działalność firmy księgarsko-wydawniczej Ludwika Fiszera na rzecz oświaty i szkolnictwa w Łodzi w latach 1882–1932</i>	109

Artur Jazdon – <i>Literatura pedagogiczna w repertuarze wydawców poznańskich XIX wieku...</i>	125
Jadwiga Miękina-Pindur – <i>Działalność oficyny wydawniczej rodziny Feitzingerów w Cieszynie na rzecz szkolnictwa i oświaty</i>	141
Ewa Andrysiak – <i>Produkcja wydawnicza i drukarska na rzecz oświaty w świetle bibliografii „Druki kaliskie XIX i pierwszej połowy XX w.”</i>	155
Anna Pachowicz – <i>Przyczynki do działalności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych na przełomie XIX i XX wieku</i>	175
Teresa Gumuła – <i>Inicjatywy wydawnicze Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych na rzecz rozwoju szkoły średniej (wybrane przykłady)</i>	185
Krzysztof Walczak – <i>Edycje i edytorzy polskich podręczników historii doby zaborów. Stan badań i ich perspektywy</i>	203
Łukasz Romaniuk – <i>Podręczniki i książki dla nauczycieli, dzieci i młodzieży w ofercie wydawniczej oficyny Friedleinów w Krakowie</i>	213
Ewa Danowska – <i>Drukarnia i księgarnia przyszkolna Gimnazjum Wołyńskiego i Liceum Krzemienieckiego (1811–1832)</i>	221

Część trzecia

Udział w dziele samokształcenia

Jadwiga Konieczna – <i>Rola „Przeglądu Pedagogicznego” (1882–1905) w upowszechnianiu czytelnictwa i książki dziecięcej</i>	233
Aleksandra Lubczyńska – <i>„Miesięcznik Towarzystwa Szkoły Ludowej” (1901–1906) i „Przewodnik Oświatowy” (1907–1939) oraz ich wydawca – Towarzystwo Szkoły Ludowej</i>	247
Piotr Sławiński – <i>Zapomniane podręczniki szkolne z serii „Zarysy Przyrody” (1865–1867) autorstwa Romana Pacewicza</i>	259
Monika Sulejewicz-Nowicka – <i>Oficyna wydawnicza E. Wendego na rzecz edukacji szkolnej na przykładzie serii „Wybór Pisarzy Polskich i Obcych dla Domu i Szkoły” i „Biblioteka Klasyków Polskich”</i>	269
Nina Kapuścińska-Kmieciak – <i>„Kto garstką ziemię nosi, góry się doczeka” – problematyka wychowawcza na łamach czasopisma „Zorza. Dziennik młodemu wiekowi poświęcony” Pauliny Krakowowej i Walentyny Trojanowskiej</i>	281
Izabela Krasieńska – <i>Działalność redakcyjno-wydawnicza ks. Henryka Antoniego Szumana na rzecz najmłodszych odbiorców. Na przykładzie „Naszego Przewodnika” (1913–1919)</i>	299

Wstęp

Istotnym kryterium rozwoju i postępu cywilizacyjnego jest upowszechnianie oświaty, edukacji i kultury, przejawiające się m.in. w produkcji książek, tytułach i nakładach czasopism, wielkości księgozbiorów bibliotecznych oraz liczbie wypożyczeń wolumenów. Poważne zadanie w podejmowaniu tych wyzwań przypada wydawcom. Ich rola została w pełni dostrzeżona w ostatnich dziesięcioleciach wieku XIX, kiedy to podjęto dyskusję nie tylko nad zawodem, ale i misją nakładców. Zdawano sobie sprawę z faktu, że działalność wydawnicza prowadzona jest w celu uzyskiwania znacznych dochodów, ale jednocześnie zwracano uwagę na niematerialne rezultaty tej aktywności w postaci wytworów edytorskich, które są nośnikiem szeregu wartości, w tym kulturalnych, estetycznych, naukowych i oświatowych. W postulatach kierowanych pod adresem wydawców podkreślano konieczność jasnego określania polityki wydawniczej, zawierającej co najmniej cztery główne wskazania: znajomość potrzeb czytelnich, rozbudzanie nowych zainteresowań literackich, wpływanie na rozwój piśmiennictwa i oddziaływanie na życie umysłowe społeczeństwa. Dodatkowo sytuacja polityczna ziem polskich pod zaborami powodowała, że w wysuwanych sugestiach wskazywano, aby przy wyborze przekazywanych do druku tekstów znaczącą rolę odgrywała obywatelska i patriotyczna postawa wydawców.

Praktyka kierowania wydawnictwami niejednokrotnie pokazywała, że zgłaszane oczekiwania nie zawsze szły w parze z decyzjami podejmowanymi przez ich właścicieli. Niezależnie jednak, czy intencje nakładców zorientowane były tylko i wyłącznie na zarobek, czy też wynikały z większej lub mniejszej świadomości wypełnianego posłannictwa, stawali się oni z jednej strony mecenasami autorów, z drugiej pośrednikami między autorem a odbiorcami. „Wydawca mimo woli – pisała Marianna Mlekicka – zajmował określone miejsce w kulturze, a o jego kulturotwórczej roli decydował stopień aktywności w podejmowaniu inicjatyw wydawniczych i w inspirowaniu przedsięwzięć pisarskich, naukowych i artystycznych”¹.

Okres zaborów charakteryzował się dużym rozdrobnieniem ruchu wydawniczego, co wynikało zarówno z wielkiej liczby, jak i różnorodności typów wydawców.

¹ M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987, s. 29.

Oprócz wydawców-księgarzy i wydawców-drukarzy, edytorstwem książek zajmowały się redakcje czasopism, rozmaite stowarzyszenia i instytucje społeczne, osoby będące pisarzami, uczonymi czy działaczami oświatowymi, a nawet ludzie przypadkowi, bez jakiegokolwiek znajomości profesji wydawniczej².

Należy stwierdzić, że wśród wymienionych kategorii nakładców znajdowali się tacy, którzy adresowali swoje wytwory do szerokiej publiczności czytelniczej, tacy, którzy profilowali produkcję piśmienniczą z myślą o pewnej konkretnej grupie odbiorców, a także tacy, którzy potrafili te obydwie obszary pogodzić.

Zamysłem redaktorów tej monografii było podjęcie poszukiwań historyczno-pedagogicznych zmierzających do zaprezentowania dorobku stanowiącego ofertę wydawniczą dla pracowników systemu oświaty, uczniów i ich rodziców, a także opiekunów. I nie chodzi tu tylko o wydawnictwa powszechnie znane, utrzymujące się na rynku niekiedy przez dziesiątki lat, ale również o odkrycie dokonań tych mniejszych, lokalnych, o których nikt lub prawie nikt dzisiaj już nie pamięta.

Oddawana do rąk czytelnika publikacja jest pierwszą z dwóch książek poświęconych instytucjom wydawniczym, których działalność w znaczący sposób wspierała funkcjonowanie rodzimej oświaty i edukacji. Zawiera ona treści dotyczące inicjatyw edytorskich w tej dziedzinie podejmowanych na ziemiach polskich w XIX i pierwszych latach XX wieku. W kolejnej zaś pozycji znajdują swoje miejsce rezultaty badań dotyczących oferty księgarskiej w XX i pierwszych latach XXI wieku, mającej na celu służyć szeroko pojmowanemu wychowaniu zarówno dzieci i młodzieży, jak i całego społeczeństwa³.

Na niniejszy tom składają się 23 artykuły, które swą problematyką wyznaczyły jego trzyczęściową strukturę. W części pierwszej zatytułowanej „Wkład w realizację idei oświatowych” znalazły się zagadnienia dotyczące: wydawców profesjonalnych w Królestwie Polskim i ich stanowiska wobec programów upowszechniania i popularyzacji wiedzy na przełomie XIX i XX wieku (Magdalena Kwiatkowska), kontekstów edukacyjnych działalności wydawniczej polskiej socjalnej demokracji w Galicji (Wiesław Jamrożek), udziału oficyny wydawniczej Karola Miarki (młodszego) w rozwoju ruchu polskiego na Górnym Śląsku na przełomie XIX i XX stulecia (Eleonora Sapia-Drewniak), aktywności wydawnictwa M. Arcta w zakresie popularyzowania wiedzy na początku XX wieku na przykładzie serii „Książki dla Wszystkich” i „Biblioteczka Dzieł Społeczno-Ekonomicznych” (Aneta Bołdyrew).

Drugą, najbardziej obszerną, część publikacji stanowią artykuły zgromadzone pod wspólnym tytułem „Wspomaganie kształcenia i udział w doskonaleniu pracy szkoły”. Podjęta przez ich Autorów tematyka koncentruje się na kwestiach: wkładu krakowskich oficyn wydawniczych w rozwój staropolskiej literatury pedagogicznej (Jan Ryś), problematyki pedagogicznej jako obszaru zainteresowań wydawców rosyjskich przełomu XVIII i XIX wieku (Magdalena Dąbrowska), łódzkich inicjatyw wydawniczych w opinii prasy lokalnej na przełomie XIX i XX wieku (Kamil Śmiechowski), publikacji edukacyjnych wydawnictwa Ludwika Fiszera do I wojny

² Tamże, s. 26–28; też, *Jakub Morkowicz – księgarz i wydawca*, Wrocław 1974, s. 7–8.

³ *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2014.

światowej (Nella Stolińska-Pobrala), działalności firmy księgarsko-wydawniczej Ludwika Fiszera na rzecz oświaty i szkolnictwa w Łodzi w latach 1882–1932 (Joanna Sosnowska), literatury pedagogicznej w ofercie wydawców poznańskich XIX wieku (Artur Jazdon), działalności oficyny wydawniczej rodziny Feitzingerów w Cieszynie na rzecz szkolnictwa i oświaty (Jadwiga Miękina-Pindur), produkcji wydawniczej i drukarskiej na rzecz oświaty w świetle bibliografii *Druki Kaliskie XIX i pierwszej połowy XX wieku* (Ewa Andrysiak), aktywności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych na przełomie XIX i XX wieku dotyczącej produkcji podręczników szkolnych (Anna Pachowicz), inicjatyw wydawniczych Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych na rzecz rozwoju szkoły średniej (Teresa Gumuła), stanu badań i ich perspektyw nad edycjami i edytorami polskich podręczników historii doby zaborów (Krzysztof Walczak), podręczników i książek dla nauczycieli oraz dzieci i młodzieży w ofercie wydawniczej oficyny Friedleinów w Krakowie (Łukasz Romaniuk), drukarni i księgarni przyszkolnej Gimnazjum Wołyńskiego i Liceum Krzemienieckiego (Ewa Danowska).

Część trzecia, pt. „Udział w dziele samokształcenia”, zawiera rozprawy dotyczące: roli „Przeglądu Pedagogicznego” w upowszechnianiu czytelnictwa i książki dziecięcej (Jadwiga Konieczna), Towarzystwa Szkoły Ludowej jako wydawcy „Miesięcznika Towarzystwa Szkoły Ludowej” i „Przewodnika Oświatowego” (Aleksandra Lubczyńska), serii wydawniczej „Zarysy Przyrody” adresowanej do kształcącej się młodzieży, ukazującej się w latach 1865–1867 (Piotr Sławiński), działalności oficyny wydawniczej E. Wendego na rzecz edukacji szkolnej (Monika Sulejewicz-Nowicka), czasopisma „Zorza” Pauliny Krakowowej i Walentyny Trojanowskiej (Nina Kapuścińska-Kmieciak), inicjatora, redaktora i wydawcy „Naszego Przewodnika” księdza Henryka Antoniego Szumana (Izabela Krasińska).

Redaktorzy

Część pierwsza

Wkład w realizację idei oświatowych

MAGDALENA KWIATKOWSKA*

Rynek – polityka – edukacja. Wydawcy profesjonalni w Królestwie Polskim wobec programów upowszechniania i popularyzacji wiedzy na przełomie XIX i XX wieku

Przed blisko stu dwudziestu laty ukazał się w Warszawie *Podręcznik księgarski* Teodora Paprockiego. Pierwsza polska publikacja tego rodzaju wieńczyła działalność wybitnego księgarza i wydawcy warszawskiego, zmarłego krótko przed ukończeniem druku¹. Dzisiejszemu czytelnikowi tytuł opracowania Paprockiego może się wydać mylący. Zawartość publikacji i jej adres czytelniczy wyjaśnia obszerny podtytuł *Przewodnik praktyczny dla wydawców, księgarzy, pomocników i praktykantów księgarskich, na podstawie swojskich i obcych źródeł opracowany*². Całość składa się z sześciu działów i skorowidza rzeczowego. Pracy księgarza w ścisłym tego słowa znaczeniu dotyczą trzy środkowe działy³.

Dla historyka ruchu wydawniczego niewątpliwie najciekawsze są dwa działy: pierwszy, zatytułowany „Księgarnia nakładowa”, oraz piąty – „Prawo prasowe”. Dział pierwszy jest systematycznym wykładem wiedzy na temat działalności księgarni nakładowej, czyli oficyny wydawniczej o charakterze komercyjnym. W ówczesnych warunkach, przy relatywnie małej polskiej ofercie wydawniczej oraz wąskim kręgu nabywców książki, samodzielne firmy wydawnicze nie miały szansy rozwoju i dłuższego utrzymania się na rynku. Działalność wydawniczą prowadzono przeważnie przy dobrze prosperującym handlu księgarskim (rzadziej

* Dr, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej, 90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A.

¹ J. Racięcka, *Paprocki Teodor (ok. 1857–6 V 1895)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 658–659.

² *Podręcznik księgarski* [...], red. T. Paprocki, Warszawa 1896.

³ Są to: Dział II: „Księgarnia sortymentowa”, Dział III: „Korespondencja księgarska”, Dział IV: „Rachunkowość i buchalteria” i ponadto Dział VI: „Słownik wyrazów używanych w księgarstwie”.

– przy drukarni), a podejmowanie inicjatyw edytorskich i finansowanie nakładów dowodziło zarówno ambicji księgarza, jak i zadowolających efektów działu handlowego. Rozwój działu wydawniczego był wynikiem dobrej znajomości rynku i trafnych decyzji przy kształtowaniu repertuaru przez właściciela firmy⁴.

W rozdziale poświęconym doborowi tytułów do druku Paprocki podkreśla, że w odniesieniu do inicjatywy edytorskiej wydawca pełni rolę dwojaką: po pierwsze, inicjuje prace pisarskie i wyszukuje autorów dla takich działów piśmiennictwa, jak poradniki i podręczniki, książki szkolne i książki dla dzieci, słowniki, encyklopedie i przewodniki, większość opracowań popularnych z zakresu nauk przyrodniczych i historycznych; po drugie, nie ingerując w treść, dokonuje wyboru spośród ofert składanych przez samych twórców, co ma miejsce w przypadku literatury pięknej (ściślej – poezji), piśmiennictwa stricte naukowego, monografii⁵. Omawiając szerzej różne strategie współpracy oficyny z autorami i problem wpływu zawodowego wydawcy na ostateczny kształt tekstu, z oczywistych powodów Paprocki nie wspominał o ograniczeniach natury politycznej. Istnienie cenzury skwitował, przytaczając – bez komentarza – przekłady ustaw cenzuralnych obowiązujących w trzech państwach zaborczych. Swoją wymowę posiadało zestawienie austriackiego i niemieckiego prawa prasowego z restrykcyjną rosyjską ustawą o druku obowiązującą w Królestwie Polskim.

Mając na względzie uwagi poczynione u schyłku XIX wieku przez fachowca, uczestnika i zarazem teoretyka rynku książki, warto przyjrzeć się niektórym aspektom działalności wydawców profesjonalnych Królestwa Polskiego w zakresie upowszechniania wiedzy i kooperacji na tym polu ze światem nauki oraz z twórcami opracowań popularnonaukowych adresowanych do czytelnika wykształconego, lecz niespecjalisty, i do osób kształcących się na poziomie średnim i wyższym.

Należy podkreślić, że w ostatnich trzech dekadach XIX wieku ważną rolę w omawianej sferze rynku książki odgrywali różnego typu wydawcy nieprofesjonalni. Wśród nich można wymienić nieformalne grupy specjalistów promujących europejskie i rodzime piśmiennictwo ze swojej dziedziny wiedzy, redakcje czasopism opiniotwórczych (m.in. „Głosu”, „Prawdy”, „Wędrowca”), wreszcie samych autorów i tłumaczy⁶. Wydawcy nieprofesjonalni z reguły odwoływali się do własnego programu edukacji społeczeństwa polskiego, zarówno w węższym, oświatowym rozumieniu tego pojęcia, przez dostarczenie opracowań prezentujących wiedzę klasyczną, jak i w rozumieniu szerokim, odnoszącym się do przekonań szerszych kręgów inteligencji, przez działania zmierzające do upowszechnienia najnowszych osiągnięć. Od lat osiemdziesiątych XIX wieku przygotowywane w tych środowiskach edycje piśmiennictwa naukowego i podręczników akademickich otrzymywały w Kongresówce wsparcie finansowe instytucji mecenatu

⁴ M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987, s. 29–31.

⁵ *Podręcznik księgarski...*, s. 10.

⁶ M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie...*, s. 32; M. Kwiatkowska, *Autorzy jako wydawcy książki naukowej w Warszawie w latach 1860–1914*, „Roczniki Biblioteczne” 2002, R. XLVI, s. 287–322; też, *Udział redakcji warszawskich czasopism kulturalno-społecznych w rozpowszechnianiu książki naukowej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Acta Universitatis Lodzianis” 2005, Folia Librorum 12, s. 20–32.

społecznego, tj. założonej w 1881 roku Kasy Pomocy Osobom Pracującym na Polu Naukowym im. Józefa Mianowskiego⁷. W przeciwieństwie do przedsięwzięć księgarń nakładowych, działania wydawców nieprofesjonalnych raczej nie były obliczone na zysk.

Początki poważniejszego zaangażowania się wydawców komercyjnych Królestwa Polskiego w publikowanie książek popularyzujących naukę na poziomie średnim i wyższym przypadają na przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku. Był to efekt oddziaływania koncepcji pozytywistycznych propagowanych na łamach czasopism warszawskich („Niwy”, „Opiekuna Domowego”, „Przeglądu Tygodniowego”). Zaproponowany przez redakcję „młodej” prasy program udostępnienia podstawowych tekstów pozytywizmu szybko podchwyciły profesjonalne oficyny wydawnicze, wykorzystując zainteresowanie czytelników książką naukową⁸. Redakcja pozytywistycznej „Niwy” wyraziła nawet „zadowolenie z tego, że panowie księgarze zabierają się do nakładów na dzieła naukowe większych rozmiarów i że źle na tym nie wychodzą”⁹.

W roku 1873, na który przypadło apogeum pierwszej na większą skalę prowadzonej w Królestwie Polskim akcji popularyzatorskiej, Maurycy Orgelbrand kończył dwutomową edycję *Dziejów rozwoju umysłowego Europy* Johna W. Drapera (1872–1873). Wtedy też firma Gebethnera i Wolffa, zdobywająca sobie właśnie dominującą pozycję na polskim rynku książki, wydała *Historię cywilizacji Anglii* Henry’ego T. Buckle’a, jedną z podstawowych lektur epoki.

W tym samym roku Adam Wiślicki, redaktor „Przeglądu Tygodniowego” i właściciel dochodowej drukarni, wypuścił „Bibliotekę 50-tomową za 5 Rubli”. Ciesząca się dużym rozgłosem tania seria wydawnicza miała rozszerzyć krąg adresatów realizowanego od kilku lat przez Wiślickiego programu upowszechniania zdobyczy nauki i nowych prądów umysłowych. W jej skład, oprócz opracowań naukowych, weszły popularne odczyty, poradniki i „pogadanki”. Niską cenę książek, wydawanych również poza „Biblioteką 50-tomową”, uzyskiwał jednak Wiślicki m.in. kosztem pospiesznie wykonanych, niestarannych przekładów¹⁰.

W połowie 1873 roku na rynku książki doszło do zawiązania się Spółki Wydawniczej Księgarzy. Tworzyli ją właściciele pięciu największych oficyn warszawskich: Gustaw Gebethner i Robert Wolff, Michał Glücksberg, Maurycy Orgelbrand, Gustaw K. Sennewald oraz Edward Wende¹¹. Charakterystyczne, że Spółka zorganizowana w celu zwalczania konkurencji między udziałowcami rozpoczęła działalność nie od beletrystyki, która oprócz podręczników szkolnych i druków muzycznych stanowiła obszar najsilniejszej rywalizacji na rynku książki, lecz od publikacji naukowych dla inteligencji. Nie można zatem wykluczyć, że istotnym czynnikiem mobilizującym do powołania swego rodzaju „nadwydawnictwa” był wzrost zainteresowania książką naukową.

⁷ *Podręcznik księgarski...*, s. 10.

⁸ L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905*, Wrocław 1989, s. 142–146.

⁹ „Niwa” 1873, nr 27, s. 68.

¹⁰ L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki...*, s. 126–127.

¹¹ Spółka Wydawnicza Księgarzy istniała do roku 1888. M. Mlekicka, *Wydawcy książek w Warszawie...*, s. 252–253.

Wspólnicy wydali m.in. dwie różniące się charakterem serie publikacji, raz jeszcze obejmujące przekłady piśmiennictwa zachodniego i rosyjskiego. Pierwsza, adresowana do szerszych kręgów czytelników, zawierała – jak głosił jej tytuł – „Dwanaście Odczytów Popularnych”. Ogłoszono ją w formie dwu-, trzyarkuszowych broszurek, kopiując do pewnego stopnia dawniejsze wydawnictwo niemieckie¹². Serię drugą, „Biblioteka Naukowa Międzynarodowa”, wzorowano na pionierskim wydawnictwie pomysłu kilku firm zachodnich, które wspólnie planowały ogłosić ok. czterdziestu książek popularnonaukowych¹³. Nowe opracowania uczonych z obu stron Atlantyku miały prezentować osiągnięcia różnych dyscyplin nauki z perspektywy teorii Darwinowskiej. Seria była pomyślana inaczej niż „Biblioteka 50-tomowa” Wiślickiego. Obejmowała teksty nowo powstające i wyrównane, jeśli chodzi o poziom opracowania¹⁴. Tłumaczenie dzieł powierzono specjalistom, m.in. Franciszkowi Krupińskiemu, autorowi pierwszego na gruncie warszawskim opracowania na temat pozytywizmu oraz profesorom Uniwersytetu Warszawskiego, medycyny – Feliksowi Nawrockiemu i przyrodnikowi – Augustowi Wrześniowskiemu.

Realizacja polskiej wersji „Biblioteki Naukowej Międzynarodowej”, okrojonej już w założeniu, urwała się po ogłoszeniu zaledwie sześciu przekładów – z powodu małego zainteresowania czytelników, a zatem niewielkich wpływów z prenumeraty, zwyczajowo rozpisanej na tak obszerne przedsięwzięcie. Książd Krupiński w recenzji „Biblioteki” zwrócił uwagę na nieodpowiadający potrzebom rynku wybór tekstów do tłumaczenia, ograniczony prawie wyłącznie do prac z zakresu nauk przyrodniczych, i podpowiadał, by wydawać książki twórców reprezentujących nauki humanistyczne i społeczne, np. prace Herberta Spencera¹⁵. Urzeczywistnienie postulatów recenzenta „Biblioteki Naukowej Międzynarodowej” nie było oczywiste. Po pierwsze, książek niektórych autorów, m.in. Spencera właśnie, cenzura warszawska nie dopuszczała do druku w wydawnictwie ciągłym objętym prenumeratą¹⁶. Po drugie, jeśli nawet cenzura nie zgłaszała zastrzeżeń, edycje książek, które już wcześniej zdobyły rozgłos, oficyny finansowały samodzielnie, bez asekuracji kapitału Spółki¹⁷.

Nowy kierunek w działalności wydawniczej firm nakładowych podlegał, co oczywiste, procesom charakterystycznym dla całego ruchu wydawniczego w Królestwie Polskim. Chociaż pojawił się równocześnie z podobnymi inicjatywa-

¹² *Wstęp od redakcji*, [w:] H. Helmholtz, *O stosunku nauk przyrodzonych do ogółu wiedzy*, Warszawa 1874, s. 1 nlb. Już w 1868 r. do tegoż niemieckiego pierwowzoru odwołał się Adam Wiślicki, wydając serię „Wiedza. Zbiór Popularnych Odczytów z Literatury i Nauk”.

¹³ Pierwotnie „Bibliotekę Naukową Międzynarodową” planowała wydać pierwsza redakcja „Niwy”. Plan rozbił się o „przeszkody pieniężne”. „Niwa” 1878, t. XIII, z. 83, s. 819.

¹⁴ H. Spencer, *Przedmowa*, [w:] tenże, *Wstęp do socjologii*, Warszawa 1884, s. I-II; „Niwa” 1874, nr 56, s. 191.

¹⁵ Recenzja sześciu przekładów, które ukazały się w serii Spółki Wydawniczej Księgarzy pióra F. K. [Franciszka Krupińskiego], „Ateneum” 1876, t. 1, z. 3, s. 685.

¹⁶ M. Brykalska, *Aleksander Świętochowski. Biografia*, t. 1, Warszawa 1987, s. 136.

¹⁷ Np. proponowany przez Krupińskiego *Wstęp do socjologii* Spencera ukazał się nakładem Gebethnera i Wolffa (1884), ciesząc się dużym zainteresowaniem J. W. Drapera *Dzieje stosunku wiary do rozumu* dwukrotnie w ciągu krótkiego czasu wydała mała księgarnia Ludwika Polaka (1882 i 1884).

mi wydawców nieprofesjonalnych i korzystał z ich doświadczeń, posiadał jednak swoiste oblicze i własną dynamikę. Pewna jego odrębność była rezultatem poszukiwania takiego modelu realizacji programu popularyzacji nauki, który pozwoliłby wydawcom uczestniczyć w tworzeniu wartości kultury wysokiej i zarazem czynił przedsięwzięcia rentownymi.

Dla oficyn zabiegających o czytelnika wykształconego dogodniejsza okazała się metoda publikowania prac naukowych w seriach o mieszanym programie literacko-naukowym. Tę formę rozpowszechniania zapoczątkował w Królestwie Polskim Salomon Lewental w ramach „Biblioteki Najcelniejszych Utworów Literatury Europejskiej” ukazującej się od 1874 roku przez ok. ćwierć wieku¹⁸. Powodzenie Lewentalowskiej „Biblioteki” należy przypisać kilku czynnikom. Po pierwsze, wydawca przyjął charakterystyczną dla stosunkowo niewielkich rynków (powszechnie stosowaną przez redakcje warszawskich tygodników opiniotwórczych) oszczędną formę edytorską, wypuszczając książki w postaci zeszytów (właściwie – poszytów) powiązanych z cieszącym się sporym zainteresowaniem publiczności ilustrowanym pismem „Kłosa” i tygodnikiem „Romans i Powieść”. Po drugie, repertuar „Biblioteki Najcelniejszych Utworów Literatury Europejskiej” odznaczał się starannym doбором, uwzględniającym również piśmiennictwo polskie¹⁹. Była to zasługa redaktorów serii, Fryderyka H. Lewestama, przede wszystkim zaś jego następcy, Piotra Chmielowskiego, który pełnił tę funkcję w latach 1878–1897. Chmielowski w ciągu ponad dwudziestu lat współpracy z wydawnictwem Lewentala przygotował do druku szereg utworów literatury polskiej od XVI do XIX wieku oraz większość dzieł naukowych wydanych w „Bibliotece Najcelniejszych Utworów”, ponadto brał udział w pracach przekładowych²⁰.

O skali trudności, na jakie natrafiali wydawcy działający w myśl reguł rynkowych – stale konfrontowanych z zarządzeniami cenzury – świadczy stosunkowo niewielka liczba książek naukowych ogłoszonych w ramach programów inicjowanych przez oficyny komercyjne. Wprawdzie w ostatnim dwudziestopięcioleciu XIX wieku dostrzec można nieprzerwany ciąg kolejno podejmowanych prób, należy jednak podkreślić, że od schyłku lat siedemdziesiątych nawet duże oficyny w Warszawie nie zdobyły się na przygotowanie większego zbioru tekstów w formie wydawnictwa seryjnego, który – po rozpisaniu prenumeraty – miałby szansę trafić do szerszej publiczności inteligenckiej oraz do młodzieży gimnazjalnej i studenckiej.

Nie oznacza to, że wydawcy komercyjni odwrócili się w swoich wyborach od książki naukowej. Ich uczestnictwo w tym segmencie produkcji wydawniczej zmieniało się wraz z rozwojem rynku i sukcesywnie postępującą specjalizacją oferty. Pewien wpływ na zmiany obserwowane pod koniec XIX wieku miał też proces

¹⁸ Druk ostatnich tomów „Biblioteki Najcelniejszych Utworów Literatury Europejskiej” kończono po 1900 r.

¹⁹ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, cz. 1, wyd. 2, t. II, Kraków 1977, s. 298–301.

²⁰ W latach 90. XIX w., kiedy opiekę nad wydawnictwem sprawował Chmielowski za pośrednictwem listów z Zakopanego, do współpracy, jako redaktora kilku tomów i tłumacza, wciągnął Antoniego Sygietyńskiego. Zob. *Korespondencja Antoniego Sygietyńskiego i Piotra Chmielowskiego. Dwugłos z lat 1880–1904*, oprac. E. Kiernicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 56 i in.

wyodrębnienia się i ukształtowania wąsko specjalistycznego piarstwa stricte naukowego. Na to pole wydawcy komercyjni wstępowali wyjątkowo, skłaniając się raczej ku finansowaniu nakładów opracowań dostępnych dla szerszych kręgów inteligencji.

Od ok. 1880 roku wydawanie polskiego piśmiennictwa z zakresu dyscyplin humanistycznych stało się domeną rozbudowującej się intensywnie firmy Gebethner i Wolff, działającej już wówczas również w Krakowie pod nazwą Gebethner i Spółka. Obie placówki wiodły prym w publikowaniu opracowań z zakresu historiografii i literaturoznawstwa przygotowanych przez badaczy z trzech zaborów²¹. W znacznie mniej licznych edycjach piśmiennictwa zagranicznego oficyna Gebethnerowska zaznaczyła się jako instytucja wspomagająca wychowawców i pedagogów. Między innymi w latach 1879–1907 sześciokrotnie wydano tam głośny zbiór studiów Herberta Spencera *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym* w przekładzie Michała Siemiradzkiego, dwukrotnie (1890; 1899) pierwszy tom podręcznika Bernarda Pereza *Psychologia dziecka*, w przekładzie Marii Dzieżdzanowskiej (1890), a także *Naukę wychowania* Aleksandra Baina, uzupełnioną o metodykę nauczania języka polskiego przez tłumacza, księdza Franciszka Krupińskiego (1880)²².

Zagadnienia pedagogiki, wychowania i psychologii pozostawały też w kręgu zainteresowań Teodora Paprockiego. Autor *Podręcznika księgarskiego* skupił wokół swojej oficyny wybitnych przedstawicieli wymienionych dyscyplin i praktyków (Jana Władysława Dawida, Adolfa Dygasińskiego, Justynę Strzemeską, Marię Weryho-Radziwiłłowiczową), którzy publikowali u niego prace własne, a także współpracowali jako tłumacze i redaktorzy. Dział naukowy księgarni nakładowej Paprockiego w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych pracował nie mniej intensywnie niż w firmie Gebethnera i Wolffa. Repertuar oficyny był jednak bardziej zróżnicowany – zarówno z punktu widzenia treści oferowanych dzieł, jak i typu publikacji. Oprócz książek pedagogicznych i psychologicznych z wymienionych dziedzin Paprocki wydawał opracowania z zakresu filozofii i estetyki, logiki i historii kultury, antropologii i literaturoznawstwa, nauk geograficznych i przyrodniczych. W ostatnich dziedzinach zaznaczyli swą obecność nauczyciele warszawscy i pracownicy nauki zarazem, Jan Józef Boguski i Wacław Nałkowski. W edycjach piśmiennictwa polskiego i obcego dostrzec można nie tylko opracowania syntetyzujące najnowsze osiągnięcia, ale też podręczniki akademickie, a nawet specjalistyczne studia i publikacje źródłowe.

Niezależnie od różnic w repertuarze naukowym, naukowo-dydaktycznym czy popularnonaukowym adresowanym do publiczności wykształconej, oficyna Gebethnerowska i Paprockiego odegrały ważną rolę w dziele wspierania polskiego piśmiennictwa w okresie szerszego zainteresowania wykształceniem wyższym i rozwijającego się ruchu samokształceniowego. Ich publikacje wspierały trwające

²¹ J. Muszkowski, *Z dziejów firmy Gebethner i Wolff*, Warszawa 1938, s. 34, tabl. II doklejona na końcu książki.

²² Dział książek szkolnych, pielęgnowany w firmie Gebethner i Wolff niemal od początku jej istnienia, rozwinął się na większą skalę na początku XX w., wraz z powstaniem polskiego szkolnictwa w Kongresówce.

niemal ćwierć wieku wykłady tajnego Uniwersytetu Latającego oraz nielegalne kółka młodzieży gimnazjalnej i prowadzone przez nie tajne biblioteki książek akceptowanych przez cenzurę warszawską²³.

Przełom XIX i XX stulecia zaznaczył się wyraźnymi zmianami w sposobie uczestniczenia komercyjnych firm wydawniczych w dziele upowszechniania i popularyzacji nauki. Zmiany te towarzyszyły przeobrażeniom makrosocjalnym i wydarzeniom politycznym w Królestwie Polskim na początku XX wieku. W swoisty sposób znalazły też w nich odzwierciedlenie – zaproponowane przez środowiska nauczycielskie, ludzi nauki i społeczników – programy edukacyjne wspierające ruch samokształceniowy. Asumpt do działań w tym kierunku dała akcja wspierania samokształcenia prowadzona przez „Przegląd Pedagogiczny”²⁴ oraz „Głos” w okresie, gdy pismem kierował Jan Władysław Dawid²⁵, przede wszystkim zaś powodzenie, jakim cieszył się wydawany od 1898 roku „Poradnik dla samouków”. Z tych środowisk wyszły swego rodzaju wzory publikacji wspomagających samokształcenie. Były to: *Wykłady naukowe* ukazujące się od 1895 roku na łamach „Przeglądu Pedagogicznego” oraz tania biblioteczka popularnonaukowa wydawana w latach 1897–1901 przy „Poradniku dla samouków” pod redakcją Ludwika Krzywickiego²⁶. W 1902 roku to ostatnie przedsięwzięcie otrzymało formę zinstytucjonalizowaną w postaci Księgarni Naukowej, którą wraz ze współnikami prowadził Aleksander Heflich, główny obok Stanisława Michalskiego wydawca pierwszych tomów „Poradnika dla samouków”.

Repertuar wydawniczy Księgarni Naukowej – która przez ok. dziesięć lat próbowała pracować według wzorów firm komercyjnych – tworzyły książki popularnonaukowe i naukowe z zakresu historii kultury, literaturoznawstwa, nauk matematyczno-przyrodniczych, społecznych i psychologii (nie zabrakło też publicystyki kulturalnej i literatury pięknej)²⁷. Znaczna część książek spełniała kryteria pomocy dla osób zdobywających wykształcenie i przygotowujących się do pracy naukowej, jakie Stanisław Michalski przyjął w „Poradniku dla samouków” oraz podnosił w dyskusji wokół koncepcji popularyzacji nauki i form samokształcenia toczącej się w latach 1903–1904 na łamach „Ogniwa”²⁸.

Podejmowanie działalności wydawniczej na zasadach rynkowych przez osoby aktywne wcześniej w profesjach inteligenckich stanowi swego rodzaju znak

²³ L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 2, Warszawa 1958, s. 363–365; D. Tomaszewska, *Drogi wyboru. Konspiracyjny ruch samokształceniowy na ziemiach polskich w końcu XIX i na pocz. XX w.*, Łódź 1987.

²⁴ T. Kamiński, „Przegląd Pedagogiczny” (1882–1905). *Zarys monograficzny*, Wrocław 1978, s. 60–62.

²⁵ W. Bułat, „Głos” Jana Władysława Dawida 1900–1905, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1966, z. 2, s. 72.

²⁶ Por. J. Piskurewicz, *W służbie nauki i oświaty. Stanisław Michalski (1865–1949)*, Warszawa 1993, s. 48–49.

²⁷ I. Lepalczyk, I. Treichel, *Heflich Aleksander*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 322; S. Arct, E. Pawłowska, *Wydawcy warszawscy w latach 1878–1914. Szkic do dziejów wydawnictw książek w Polsce*, [w:] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, Zestawienie 4 na końcu książki.

²⁸ J. Piskurewicz, *W służbie nauki i oświaty...*, s. 56–59; L. Zasztowt, *Popularyzacja nauki...*, s. 62–68; T. Kamiński, „Przegląd Pedagogiczny”..., s. 190–194; Z. Kmiecik, *Prasa warszawska w latach 1886–1904*, Wrocław 1989, s. 82–83, 88–89.